

V. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НОВІТНЮ ДОБУ

Я.Й. Красовський

НОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

В умовах становлення української державності зростає роль національної інтелігенції, адже саме вона традиційно займається продукуванням нових духовних цінностей і формуванням людини [1, с. 36].

На сьогодні опубліковано значну кількість досліджень історії інтелігенції в різні періоди історії. Дещо меншою мірою розроблено тематику саме сільської інтелігенції. Особливо ж важливим і цікавим у її розвитку є період другої половини XIX століття, адже саме тоді відбувався активний процес її виникнення й формування.

Серед праць, присвячених долі сільської інтелігенції, в цілому чи хоча б фрагментарно, потрібно назвати роботи М. Лещенка, А. Волощенка, В. Борисенка, Н. Шип, Г. Касьянова, Б. Кравченка, Ю. Присяжнюка, А. Бичко, І. Бичко [2].

У даній статті автор ставить за мету завдання простежити та проаналізувати вплив селянської реформи 1861 року на формування та становлення сільської інтелігенції Поділля, з'ясувати її особливості та соціальний склад, виявити вплив на ці процеси розвитку народної освіти та становлення селянського самоуправління.

В середині XIX століття Російську імперію охопив процес глибокої модернізації всіх складових частин життя країни. 1861 рік можна розглядати як «рубіж двох формацій, двох Росій», а про країну сказати, що вона перетворилась з кріпосницької на буржуазну. При цьому необхідно вказати, що Росія пізніше за інші європейські країни і під їх впливом вступила на шлях капіталістичної еволюції. Була країною «вторинного розвитку», що накладало специфічний відбиток на всі процеси [3, с. 97-98]. Подібні зміни називають ще «наздоганяючою модернізацією», тобто засвоєнням передових технологій та економічних механізмів, що не було природним, органічним, а відбувалось під тиском сусідніх економічно розвинутіших держав, оскільки непроведення реформ загрожувало втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру [4, с. 250].

У процесі подібних змін виникає потреба у спеціальному суспільному класі, завданням якого є здійснення процесу адаптації традиційного суспільства до умов життя, що швидко змінюється. Найхарактернішими представниками цього прошарку вважаються шкільний вчитель та чиновник. Представників даного класу називають терміном, запозиченим з російської мови, – «інтелігенція» [5, с. 385]. При цьому посилаються на письменника П. Боборикіна, який ним скористався в 70-х роках XIX ст. Досить вичерпно це питання було розглянуто М. Бердяєвим та авторами збірника «ВЕХИ» (1909 р.). Російська інтелігенція трактувалась ними як певною мірою маргінальна соціальна група [6, с. 135]. Подібного погляду дотримувался й відомий історик Арнольд Тойнбі [7, с. 386-387].

Проте, розглядаючи українську інтелігенцію, відзначаємо її істотну відмінність від російської, адже виникають вони все-таки на різному ґрунті. В Україні інтелігент розглядався передусім як спеціаліст, знавець певної справи [8, с. 135-137].

Реформа 1861 р. відіграла значну роль у формуванні інтелігенції, адже виникла величезна потреба у спеціалістах, людях освічених для сфери управління, освіти, охорони здоров'я. Вона дала можливість поповнювати інтелігентську верству за рахунок селянства. У результаті таких змін складається неоднорідна за своїми ідейними переконаннями та умовами життя група. Для значної частини її представників головним завданням на перших порах була соціальна боротьба за виживання та адаптація до нової своєї ролі в суспільному житті.

Для народження нової сільської інтелігенції величезне значення мав розвиток народної освіти. І відразу ж після 19 лютого 1861 р. розпочались нововведення. Було розроблено попередні проекти про сільські школи, а 28 липня 1861 року заснували особливий комітет для складання попереднього плану організації народних шкіл. 18 січня 1862 року влада розпочала облаштування на Поділлі народних училищ [9, с. 42].

Іншим важливим напрямком становлення сільської інтелігенції стала її участь у роботі органів селянського самоврядування. Уже на листопад 1861 року на Поділлі було проведено величезну організаційну роботу, було обрано 476 волосних старшин та 1794 сільських старости [10].

У другій половині XIX століття сільська інтелігенція не була чисельним станом, адже абсолютну більшість майже двохмільйонного населення краю склали селяни [11, с. 3,4,7]. Проте її представники – священнослужителі, освітяни, службовці – відігравали провідну роль у житті своїх громад.

У цей час відбувається поширення па Поділлі освіти. Варто відзначити, що ставлення до цього було неоднозначним. Так, наприклад, ще у вересні 1859 року при Успенській церкві в Ладжині при співчутті селян, що з розумінням дивились на справу грамотності й освіти своїх дітей, було відкрито церковно-приходське училище, теж саме було зроблено 30 серпня 1862 року і в селі Бабичин Кам'янецького повіту [12, с. 699, 719]. У всіх селах Вінницького повіту школи працювали ще з 1861 року. Але саме тут відзначалось, що батьки не зацікавлені в навчанні, бо воно відриває від сільськогосподарської роботи, що діти відвідують школи з неохотою, адже справа для них це незвична: «Селянські діти й їх батьки ніяковіють й соромляться однієї думки вчитись грамоти, вважаючи цю справу вищою свого стану, справою людей вільних, ... справою панською» [13, с. 42].

Правда, з часом така упередженість зникла. Підтвердженням цього є свідчення священника села Лядове Могилівського повіту про те, як неохоче спочатку віддавали до школи селяни своїх дітей, але з часом, бачачи, що деякі з них упевнено читають і вдома, і під час богослужіння, не тільки з охотою відпускають їх, але ще й примушують навчених старших вчити грамоти молодших, купуючи для цього за свій рахунок книги. Відзначав він і надзвичайну старанність і охоту до навчання у селянських дітей [14, с. 107, 109]. Про наполегливість у навчанні йшлося в школах сіл Давидківці і Бахметівці Летичівського повіту [15, с. 173]. Про надзвичайну зацікавленість навчанням у народі, що діти рвуться вчитись, йшлося в передруковій з газети «День» №19 [16, с. 206].

Початкову освіту на Поділлі можна було здобути в навчальних закладах, що підпорядковувались міністерству народної освіти (міністерські школи) та церкві – святішому Синоду (церковнопарафіяльні та школи грамоти). Існували також єврейські, так звані «іновірські», школи [17, с. 28-29]. Потрібно визнати, що мережа навчальних закладів не відповідала існуючим потребам. Так на весь край нараховувалось всього 280 міністерських шкіл (початкових народних училищ), що могли дати освіту приблизно 24-25 тисячам дітей із більше трьохсот тисяч дітей шкільного віку [18, с. 16]. Правда, поряд з ними наприкінці XIX ст. навчали дітей 1850 церковнопарафіяльних шкіл [19, с. 33]. Звичайно, той рівень освіти, що їх давали такі навчальні заклади, бажав бути кращим. У подібних школах вивчали Закон Божий, російське і слов'янське письмо, іноді чистописання, церковний спів, священну історію, а з 1883 року й арифметику, географію, російську історію [20, с. 172].

Діяльність початкових навчальних закладів відіграла на той час надзвичайно важливе значення в процесі ліквідації масової неписьменності серед населення Поділля. Правда, на кінець XIX ст. в губернії функціонували й заклади середньої освіти: три гімназії, одне реальне училище, одна жіноча гімназія, одна духовна семінарія та шість духовних училищ [21, с. 125].

Особливу роль у процесі формування інтелігенції на Поділлі відіграла православна духовна семінарія в Кам'янці-Подільському. Завданням її було готувати парафіяльних священників, але вплив закладу на духовне життя регіону був незрівнянно більшим. Із семінарією пов'язаний життєвий шлях таких видатних діячів, як П.Гліщинський, М.Сімашкевич, М.Яворовський, Д.Синицький, с. Руданський, А.Свидницький, Ю.Сіцінський, К.Широцький, В.Свідзінський, М.Леонтович та інші [22, с. 111,112]. Саме в ній був головний осередок вивчення історії, культури, духовності рідного краю, діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, перше засідання якого відбулось 8 липня 1865 року [23, с. 58].

Свій внесок у процес формування сільської інтелігенції Поділля вносили й духовні училища: Кам'янецьке, Тульчинське, Приворотське, Кам'янецьке жіноче духовне училище, Шаргородське (з 1893 року перенесене до Тиврова). Завдяки їхнім випускникам на кінець XIX ст. Поділля займало перше місце в Київському навчальному окрузі (охоплював п'ять губерній України) за кількістю учнів у церковних школах на 1 тисячу населення. Серед вчителів, що працювали в церковнопарафіяльних школах губернії, 261 мав вищу та середню освіту, 709 – свідоцтво вчителя школи грамоти і 517 – не мали ніяких свідоцтв [24, с. 113].

Життєвий рівень освітньої інтелігенції був невисокий. Наприклад, оплата праці вчителя в Стрижавському сільському однокласному училищі становила 150 крб. [25, с. 420].

У підготовчій школі для дітей священників планувалась плата для вчителя 150 рублів в рік, безкоштовно квартира, харчування, освітлення і прислуга, а також додатково по 6 рублів в рік з кожного учня при орієнтовній кількості учнів 25 чоловік – це ще 150 рублів в рік [26, с. 77].

Суми, що виділялись на утримання вчителів, були вкрай невеликі. По Подільській губернії річне утримання (в середньому) одного вчителя становило в 1890 році 55 рублів, а в 1896 році – 88 рублів [27].

Найнижчою була оплата праці в церковнопарафіяльних школах. Так, постановою Подільської Консисторії встановлювалась оплата вчителів у селах Ольхівці Кам'янецького повіту – 10 рублів, у Балті – 25 рублів, Лозовій Могилівського повіту – 15 рублів, Копистянах Ямпільського повіту – 15 рублів, Радівши Вінницького повіту – 7 рублів, Янова Літинського повіту – 20 рублів, Немерчі Гайсинського повіту – 30 рублів [28, с. 143].

Іншу категорію сільського населення, що мало певну освіту, становили посадові особи сільського самоуправління. Влада звертала певну увагу на їх професійну підготовку. При міністерстві державного майна існували сільські училища з широким профілем навчання своїх вихованців [29, с. 378]. Сільські та волосні писарі займали важливе місце в житті подільського села після Реформи 1861 року. Знання та посадове становище дозволяли їм активно впливати на рішення сільських громад. Доводиться визнати, що в літературі та архівних джерелах досить часто зафіксовані свідчення зловживання владою та порушення законів саме цією професійною групою [30, арк. 1, 2].

Ще однією соціальною верствою, що її по праву можна віднести до сільської інтелігенції, було православне духовенство. Воно знаходилося безпосередньо серед селян, жило поруч з ними й найкраще з усіх знало подільського селянина пореформеної доби. Проте взаємини між ними не завжди були добрими. З численних свідчень ми бачимо, з якою недовірою дивились селяни на свого священика. Дуже часто доводилось чути вислови: «піп дерун, він дере з живого й мертвого», або: «нема нікому лучше на світі, як попові: вони тільки лежать та хліб даремно їдять» [31, с. 578, 579].

Однією з причин взаємного нерозуміння селян і духовенства було те, що селянин дивився на священика, як на «пана і на всю фалангу його управителів і старост, які раніше стояли перед ним, як його карателі і мучителі, і яким він ні в чому не довіриться». Привід же до цього давала та частина духовенства, яка вважала: «Народ – дурна, сліпа чернь, що не кажи йому, як не переконуй його, - він до всього цього ставиться по-своєму, і ніколи не в змозі зрозуміти тебе», яка не усвідомлювала, де їй доводиться служити. Не розуміла, що: «народ південно-руський має свої особливості в характері, яких ви не знайдете в народі північної Русі; народ власне нашого краю має свої відтінки в характері і свої особливості». Не сприяло налагодженню стосунків і покладене на духовенство щодо місцевого населення урядове завдання: «щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі» [32, с. 423].

Отже, під впливом щойно проведеної Реформи 1861 року на Поділлі розпочався новий етап формування та становлення національної інтелігенції. Вирішальними чинниками цього стало звільнення від кріпосної залежності широких мас селянства, залучення їх до громадського життя, поповнення ними інтелігенції, розвиток народної освіти. Унаслідок цих процесів складається гетерогенна верства сільської інтелігенції, що включала в себе різні групи, – вчителів, священнослужителів, службовців органів селянського самоуправління. Саме їм судилось відіграти визначну роль у становленні національної свідомості та боротьбі за українську державність уже в наступному історичному періоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коляструк О.А. Проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.36; 2. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970; Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974; Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980; Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997; Присяжюк Ю. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак-тів. – Черкаси, 2000; Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції в контексті національної буттєвості // Українознавство – 2002. Календар-щорічник; 3. Пантин И., Плимак Е. «Эпоха 1861 года» в России // Вопросы философии. -1979.-№10.-С.97-98; 4. Бойко О. Історія України. -К.,2004.-С.250; 5. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1.- К.: Основи, 1995. – С.385; 6. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції в контексті національної буттєвості // Українознавство – 2002. Календар-щорічник. – С.135; 7. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1.- К.: Основи, 1995. – С.386-387; 8. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції в контексті національної буттєвості // Українознавство – 2002. Календар-щорічник. – С.135-137; 9. Вороліс М.Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861-1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.1. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1999. – С.42; 10. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.300. - Спр.107; 11. Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869.- С.3,4,7; 12. Подольские епархиальные ведомости (далі ПЕВ. – 1862. - №21. – С.699, 719; 13. ПЕВ. - 1863. - №1. – С.42; 14. ПЕВ. - 1863. – С.107, 109; 15. ПЕВ. - 1863. - №4. – С.173; 16. ПЕВ. – 1864. - №6. – С.206; 17. Сесак І.В., Мігін Г.Д. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. – Ч.1. Початкові школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.28-29; 18. Зінченко А.Л. Народна традиція та духовництво на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Етнографія Поділля: тези доповідей наукової конференції. – Вінниця, 1992. – С.16; 19. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795-1995. – Вінниця,1995. – С.33; 20. Подгурецкий И. Церковно-приходская школа в Подолии в прежнее и настоящее время (заметки учителя) // ПЕВ. – 1894. - №8. – С.172; 21. Обзор Подольской губернии за 1891г. – К., 1892. – С.125; 22. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – С.111-112; 23. ПЕВ. – 1866. - №2.- С.58; 24. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – С.113; 25. Вороліс М.Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861-1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.1. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1999. – С.42; 26. ПЕВ. – 1869. - №2. – С.77; 27. Обзор Подольской губернии за 1890, 1896 г. – К., 1891, 1897 гг.; 28. ПЕВ. – 1869. - №11. – С.143; 29. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – Т. 1. - К., 2006. – С.378; 30. Державний архів Вінницької області. - Ф. 470. - Оп. 1. - Спр.1372. - Арк.1-2; 31. ПЕВ. – 1862. - №18. – С.578, 579; 32. ПЕВ. – 1862. - №18. – С.580; ПЕВ. – 1865. -№10. – С.423.

П.О. Чорнобай

КУРСИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ ПРИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ВІДДІЛЕННІ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Основні питання соціально-економічного розвитку Російської імперії у II пол. XIX – на початку XX ст., які стояли в центрі уваги суспільно-політичної і наукової думки часу, це – вибір найбільш раціональних шляхів економічного зростання країни, створення підприємств важкої промисловості, будівництво залізничних доріг. У вирішенні цих питань важливу роль відігравали російські науково-технічні товариства, дослідження діяльності яких і з'ясування їх ролі в розвитку науки і техніки, а також промисловості має велике наукове значення і відкриває нові маловідомі до сьогодні сторінки в історії Півдня України.

В 60-ті рр. XIX ст. в імперії склались умови для створення наукових товариств, які ставили своїм завданням сприяти розвитку промисловості, пропаганді наукових ідей і розповсюдженню технічних знань серед широких мас населення. Це був період появи ряду нових галузей промисловості, піднесення науки. Одним із показників нових явищ у розвитку промисловості та технічного прогресу була активізація діяльності наукових товариств, зокрема, Російського технічного товариства, яке ефективно діяло на українських теренах.

Починаючи з кінця 50-х рр. XIX ст. в середовищі технічної інтелігенції неодноразово піднімалося питання про заснування технічного товариства, за допомогою якого інженери-практики могли б обмінюватися накопиченим досвідом. Першим і найбільш солідним об'єднанням представників технічної інтелігенції і промисловців було Російське технічне товариство (далі – РТТ) яке було організоване групою професорів та інженерів Петербургу у 1866 р. РТТ мало в своїх лавах визначних вчених і інженерів всіх галузей техніки (Д.К. Чернов, П.Д. Кузьмінський, Д.І. Менделєєв). У перший рік існування воно нараховувало понад 600 чоловік. Товариство сприяло розвитку технічної освіти в Росії, організації і проведенню наукових досягнень, частина яких увійшла до скарбниці світової науки, влаштуванню дискусій з ряду науково-технічних і промислово-економічних питань.

Розвиток фабрично-заводської і гірничої промисловості на Півдні України в останній чверті XIX ст. викликав цілий ряд технічних питань, вкрай важливих у практичному відношенні, оскільки від їх вирішення залежав і сам успіх багатьох заходів. Нагальна потреба у задоволенні запитів промисловості у зв'язку з місцевими умовами виробництва і відсутністю спеціальних державних установ, де подібні проблеми могли б знайти повне вирішення, послужили причиною відкриття кількох відділень на Півдні імперії – Київського, Миколаївського, Харківського, Одеського, Катеринославського, Кременчуцького, Донського, Бессарабського, Волинського.